

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 27 (2006)

Δελτίον ΧΑΕ 27 (2006), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νικολάου Β. Δρανδάκη (1925-2004)

Η κτητορική επιγραφή της Παναγίας
«Αγρελωπούσαινας» στη Χίο

Όλγα ΒΑΣΣΗ

doi: [10.12681/dchae.504](https://doi.org/10.12681/dchae.504)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΑΣΣΗ Ό. (2011). Η κτητορική επιγραφή της Παναγίας «Αγρελωπούσαινας» στη Χίο. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 27, 463–470. <https://doi.org/10.12681/dchae.504>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η κτητορική επιγραφή της Παναγίας
«Αγρελωπούσαινας» στη Χίο

Όλγα ΒΑΣΣΗ

Τόμος ΚΖ' (2006) • Σελ. 463-470

ΑΘΗΝΑ 2006

Όλγα Βάσση

Η ΚΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ «ΑΓΡΕΛΩΠΟΥΣΑΙΝΑΣ» ΣΤΗ ΧΙΟ

Σε απόσταση ενός χλμ. περίπου στα νοτιοδυτικά του μεσαιωνικού οικισμού της Καλαμωτής στη νότια Χίο βρίσκεται ναός αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου, γνωστός ως «Παναγία Αγρελωπούσαινα». Η θέση όπου έχει ιδρυθεί ο ναός βρίσκεται στην αγροτική περιφέρεια του οικισμού και ονομάζεται Αγρελωπή ή Αγρελωπός, λόγω της πληθώρας των άγριων ελαιόδενδρων που φύονται εκεί¹. Από το τοπωνύμιο αυτό προέρχεται η προσωνυμία του ναού.

Ο ναός είναι κτίριο μικρών διαστάσεων (11,80×5,40 μ.) και αποτελείται από τον κυρίως ναό και ευρύχωρο νάρθηκα στη δυτική πλευρά (Εικ. 1 και 2). Ο κυρίως ναός είναι μονόκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική με τριπλευρη αψίδα ιερού. Έξι τυφλά αψιδώματα, ανά τρία σε κάθε πλάγιο τοίχο, διαρθρώνουν τις επιφάνειες στο εσωτερικό. Ο νάρθηκας είναι τετράγωνος σε κάτοψη και καλύπτεται από τυφλό σφαιρικό θόλο. Τέσσερις παραστάδες, που βρίσκονται στις γωνίες του καλυπτόμενου χώρου, στηρίζουν τόξα που φέρουν μέσω σφαιρικών τριγώνων το θόλο.

Εξωτερικά όλες οι επιφάνειες του ναού –με εξαίρεση την ανατολική– έχουν αβαθή τυφλά αψιδώματα, ανά πέντε στους μακρούς τοίχους και δύο στο δυτικό που πλαισιώνουν τη θύρα εισόδου. Στα τύμπανα όλων σχεδόν των αψιδωμάτων υπάρχει πλίνθινος διάκοσμος. Στην επιμελημένη τοιχοποιία του ναού παρατηρούνται λαξευμένοι λίθοι γκριζου χρώματος –ντόπια σιδηρόπετρα– και μαρμάρινοι δόμοι, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται πλίνθοι οριζόντια τοποθετημένες σε

τυχαίες θέσεις. Αρχιτεκτονικά μέλη αρχαιότερων κτιρίων, όπως πλίνθος βάσης κίονα, τμήμα ιωνικού κιονοκράνου, λιθόπλινθοι με αναθύρωση στην περιμέτρο ή τμήμα θριγκού που προέρχεται από ιωνικό ναό των μέσων του 5ου αι. π.Χ.², καθώς και θραύσματα μαρμάρινου τέμπλου από ναό του 11ου αι. μ.Χ., έχουν ενσωματωθεί σε διάφορα σημεία των όψεων.

Ο πρώτος που εντόπισε το ναό της «Αγρελωπούσαινας», αλλά αναφέρεται σε αυτόν επιγραμματικά, ήταν ο Γεώργιος Σωτηρίου το 1916, όταν κατέγραψε τα χριστιανικά μνημεία της Χίου ως απεσταλμένος του Υπουργείου Παιδείας μετά την απελευθέρωση του νησιού από τους Τούρκους το 1912³. Ο Α. Ορλάνδος δεν τον περιέλαβε στο Λεύκωμά του για τα βυζαντινά μνημεία της Χίου⁴, αλλά ούτε και ο παλαιότερος Γ. Ζολώτας, ιστορικός της Χίου και συντάκτης πολύτιμης σήμερα τοπογραφίας της Χίου, γράφει κάτι ιδιαίτερο για το ναό και πάντως δεν τον συγκαταλέγει στους ναούς της Χίου που θεωρεί βυζαντινούς⁵. Επίσης, ο αρχιμανδρίτης Ι. Μ. Ανδρεάδης στην *Ιστορία της εν Χίω Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, όπου υπάρχει ειδικό κεφάλαιο για τους ναούς της Χίου, δεν κάνει καμιά μνεία στην Παναγία «Αγρελωπούσαινα»⁶.

Το μνημείο παρουσιάστηκε για πρώτη φορά το 1960 από τον Χ. Μπούρα στο περιοδικό *Νέον Ἀθήναιον* και χρονολογήθηκε στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα⁷. Όμως, επιχρίσματα και ασβεστόματα κάλυπταν εξωτερικά το κτίριο, με αποτέλεσμα να μην είναι ευδιάκριτη η τοιχοποιία του ούτε ο διάκοσμος των όψεων, ενώ στο εσωτερικό επιχρίσματα κάλυπταν τις επιφάνειες και λίγες μό-

¹ Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, τ. Α1, Αθήνα 1921, 192, 194, 605.

² Το ιωνικό κυμάτιο ίσως προέρχεται από το ιερό του λιμανιού, από τον πλησιόχωρο οικισμό του Εμπορείου. Β. Αθανασοπούλου-Πέννα, «Βυζαντινή Χίος: Πηγές και μνημεία», *Χίος. Ιστορία και τέχνη*, Χίος 1988, 76.

³ Γ. Α. Σωτηρίου, «Εφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων», Α1 2 (1916), Παράρτημα, 28, υποσημ. 3.

⁴ Α. Orlandos, *Les monuments byzantins de Chios*, I, Αθήνα 1930.

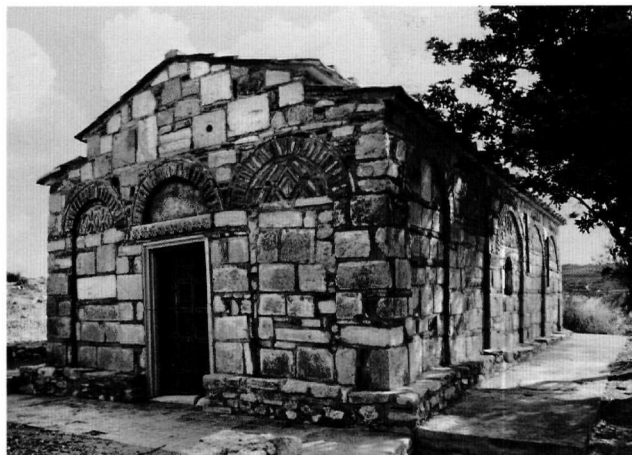
⁵ Ζολώτας, ό.π., 536.

⁶ Αρχιμ. Ι. Μ. Ανδρεάδης, *Ιστορία της εν Χίω Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Αθήνα 1940.

⁷ Χ. Μπούρας, «Μία βυζαντινή βασιλική εν Χίω», *Νέον Ἀθήναιον* 3 (1958-1960), 129-144.

νο τοιχογραφίες διακρίνονταν. Τη δημοσίευση του μνημείου ακολούθησαν το 1964 τα πρώτα σωστικά μέτρα προστασίας του από την τότε Εφορεία Αρχαιοτήτων της Δ' Περιφέρειας⁸ και το 1973 η Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος χρηματοδότησε την αποκατάσταση του ναού από συνεργεία του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών⁹. Πέρα από τις άλλες εργασίες, καθαιρέθηκαν τα επιχρίσματα από τις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων και αποκαλύφθηκε πως το ναύδριο ήταν κατάγραφο με τοιχογραφίες όχι μόνο στον κυρίως ναό αλλά και στο νάρθηκα, οι οποίες στερεώθηκαν και συντηρήθηκαν. Την ίδια χρονιά, το 1973, η Ντ. Μουρίκη συμπεριέλαβε στη μελέτη της για τη μνημειακή ζωγραφική του πρώιμου 14ου αιώνα στο Συμπόσιο της Gračanica τις τοιχογραφίες της «Αγρελωπούσαινας» και συνδυάζοντας την τεχνοτροπία του τοιχογραφικού διακόσμου με νέα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν μετά τη συντήρηση των τοιχογραφιών στην κτητορική επιγραφή, πρότεινε ακριβέστερη χρονολόγηση για το μνημείο, στους περί το 1320 χρόνους¹⁰.

Στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, πάνω από τη θύρα εισόδου και κάτω από την παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου, υπάρχει η κτητορική επιγραφή του ναού. Ο Χ. Μπούρας το 1960 επισήμανε τη μερική κάλυψη του κειμένου της με επιχρίσματα και στη συνέχεια τη μετέγραψε ως εξής: *Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων ὁ Θεῖος καὶ Πάνσεπτος Ναὸς τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου διὰ κόπου καὶ ἐξόδου Νικολάου ἀναγνώστου καὶ νομοκοῦ τοῦ Πανευγένου ηε..... / ..... αὐτοῦ Εἰρήνης τῆς Μενντόνι ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων.....* Σύμφωνα με τον ίδιο, οι κτήτορες του ναού ήταν τρεις, ένας κληρικός και ζεύγος λαϊκών, όσοι δηλαδή εικονίζονται σε παράσταση του νάρθηκα να προσφέρουν ομοίωμα της εκκλησίας στον Χριστό. Ο Νικόλαος αναγνώστης και νομικός ήταν «κληρικός, φέρων τὸν βαθμὸ τοῦ ἀναγνώστου, συγχρόνως δὲ εἶχε τὸ ὄφρικιον τοῦ νομοκοῦ, ἦτο λοιπὸν πρόσωπον ἀξιόλογον», ενώ ο δεύτερος, του οποίου το όνομα δεν διευκρινίζεται από το συγγραφέα,

Εικ. 1. Ο ναός της Παναγίας «Αγρελωπούσαινας» από ΝΑ.

ήταν ο σύζυγος της Ειρήνης Μενντόνι, της γυναίκας που μνημονεύεται στην επιγραφή¹¹.

Μετά τον καθαρισμό και τη συντήρηση των τοιχογραφιών το 1973, η Ντ. Μουρίκη επανέλαβε τα περί τριών κτητόρων, δηλαδή ενός κληρικού και ζεύγους λαϊκών, και προσέθεσε ότι στο τμήμα που είχε αποκαλυφθεί κατά τις εργασίες σωζόταν το όνομα Ανδρόνικος και ότι, πριν από αυτό, αναγραφόταν η λέξη «βασιλέων». Η γενική πληθυντικού αριθμού οδήγησε την Ντ. Μουρίκη να θεωρήσει πως στην επιγραφή υπονοείται κάποια συμβασιλεία και κατέληξε στο συμπέρασμα πως πρόκειται για τη συμβασιλεία του Ανδρόνικου Β' με τον Μιχαήλ Θ', δηλαδή η περίοδος 1295-1320¹².

Προσεκτικότερη όμως παρατήρηση της κτητορικής επιγραφής της «Αγρελωπούσαινας» και αντιπαραβολή με σύγχρονες της επιγραφές οδηγεί σε εν μέρει διαφορετικά συμπεράσματα.

Η επιγραφή ανήκει στο ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες που καλύπτουν το ναό και έχει διαστάσεις 2,30×0,15 μ. Έχει γραφεί με μαύρα στοιχεία, ύψ. 0,045-0,05 μ.¹³, σε λευκό κάμπο και περιβάλλεται από μία λεπτή

⁸ Αντ. Στεφάνου, «Εργασίες διά τὴν στερέωσιν τῶν μνημείων τῆς Χίου κατά το 1964», *Χιακή Ἐπιθεώρησις* 8 (1965), 120-121. «Αρχαιότητες καὶ μνημεῖα Νήσων Αἰγαίου», *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, 495.

⁹ Σύμφωνα με πληροφορία του τότε Γενικού Εφόρου Αρχαιοτήτων Μανόλη Χατζηδάκη, ο Πρόεδρος της Εμπορικής Τράπεζας Στρατής Ανδρεάδης, ο οποίος ήταν χιακής καταγωγής, ήθελε να συμβάλει στην αποκατάσταση ενός μνημείου του τόπου καταγωγής του. Από τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστήλωσεως του

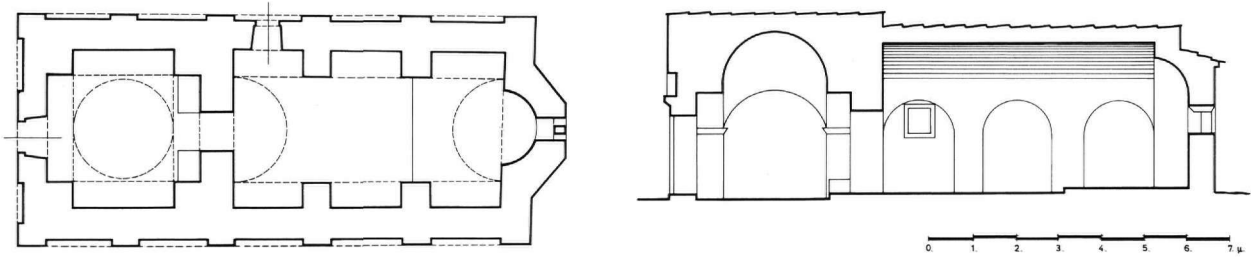
προτάθηκε ο ναός της «Αγρελωπούσαινας», επιλογή με την οποία συμφώνησε και εκείνος.

¹⁰ D. Mouriki, «Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the 14th Century», *Symposium of Gračanica 1973 (L'art byzantin au debut du XIVe s.)*, Βελγιάδι 1978, 78.

¹¹ Μπούρας, ό.π., 141-142.

¹² Mouriki, ό.π., 78, υποσημ. 75.

¹³ Τα στοιχεία του πρώτου στίχου έχουν ύψος 0,045 και του δεύτερου 0,05 μ.

Εικ. 2. Κάτοψη και τομή κατά μήκος του ναού της Παναγίας «Αγρελωπούσαινας» (ανασχεδίαση από Χ. Μπούρας, «Μία βυζαντινή βασιλική», εικ. 1).

μαύρη γραμμή. Οι λέξεις έχουν σημειωμένους τους τόνους καί τα πνεύματα και δεν έχουν ορθογραφικά λάθη. Το κείμενο αναπτύσσεται σε δύο στίχους, από τους οποίους ο δεύτερος σώζεται κατά τα δύο τρίτα. Δεν διατηρείται το τέλος, όπου θα παραδιδόταν και η χρονολογία ανέγερσης του μνημείου. Σήμερα, η επιγραφή έχει ως εξής (Εικ. 3-4): [...] και πάνσεπτος ναός τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θ(εοτό)κου διὰ κόπου και ἐξόδου Νικολάου ἀναγνώστου και νομικοῦ τοῦ Παντευγένου [...] / [...] Μενντόνη ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων κ(αὶ) ἐκ Θεοῦ εστ[...] βασιλέ(ων) ἡμ(ῶν) Ἀνδρονίκου κ(αὶ) Εἰρ[...].

Για τα σημεία όπου σήμερα δεν διακρίνονται τα γράμματα, πολύτιμη μαρτυρία αποτελεί φωτογραφία του 1958 από το Αρχείο του Χ. Μπούρα¹⁴, στην οποία διακρίνεται καθαρά η αρχή του πρώτου στίχου της επιγραφής, + Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων ὁ θεῖος και η αρχή του δεύτερου, Ιας αὐτοῦ Εἰρήνης τῆς Μενντόνη (Εικ. 5). Στο τέλος του πρώτου στίχου και στην αρχή του δεύτερου υπάρχει χάσμα, στο οποίο αναλογεῖ μικρός αριθμός στοιχείων, ὅπως προκύπτει εμμέσως ἀπὸ τη λεπτή μαύρη γραμμή που αποτελεί το πλαίσιο της επιγραφής, σε συσχετισμό με την κόκκινη ταινία που περιβάλλει την παράσταση της Κοίμησης. Η λέξη ἢ οἱ λέξεις που ἔχουν χαθεί, πρέπει να συμφωνούσαν γραμματικά με τις γενικές ενικού αριθμοῦ που προηγούνται και ἔπονται (Νικολάου - Εἰρήνης), ἀλλὰ και εννοιολογικά να συνδέοντα δύο αναφερόμενα πρόσωπα. Η συμπλήρωση της επιγραφής με τις λέξεις «τῆς συμβίας» πληροῖ τις παρα-

πάνω προϋποθέσεις και, ἐκτὸς αὐτῶν, συντάσσεται και με την κατάληξη γενικής ενικού -ας, που διακρίνεται στη φωτογραφία του 1958 πριν ἀπὸ τις λέξεις αὐτοῦ Εἰρήνης. Με αὐτή την ἀνάγνωση, η επιγραφή τῆς «Αγρελωπούσαινας» δεν διαφέρει ἀπὸ πλῆθος ἄλλων σύγχρονων τῆς επιγραφῶν, ὅπου μετὰ τον κτήτορα ἀναφέρεται ἡ «σύνβιός» του ἢ «σύμβιος» ἢ «σίνβιος» ἢ «σὴνβιος»¹⁵. Ο τύπος «συμβία» εἶναι σπάνιος το 13ο και το 14ο αἰῶνα –ἐναντι τῶν τύπων «σύμβιος» ἢ «σύνβιος» που κυριαρχοῦν στους αἰῶνες αὐτούς–, ἀλλὰ ὄχι ἀγνωστος. Στα τέλη του 13ου αἰῶνα ἐμφανίζεται στην ἰδρυτική επιγραφή του ναοῦ του Ἁγίου Βασιλείου Ἀρκασάδων στη Λακωνία (1296/7), που κτίστηκε με χορηγία τοῦ Ρωμανοῦ και τῆς [σ]υβίας αὐτοῦ...¹⁶ και το 14ο αἰῶνα στο ναό του Ἁγίου Γεωργίου τῶν Στεφανοπουλαίων στο Οἶτυλο τῆς Μάνης (1331/2), που ἀνακαινίστηκε με δαπάνη του Σαββατιανοῦ νομικοῦ τοῦ Κοπάγι και τῆς συμβίας αὐτοῦ Ἐλεύνης¹⁷.

Ἔτσι, η επιγραφή τῆς «Αγρελωπούσαινας» μπορεῖ να ἀποκατασταθεῖ ως εξής (Εικ. 6):

{ + Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων ὁ θεῖος } και πάνσεπτος ναός τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θ(εοτό)κου διὰ κόπου και ἐξόδου Νικολάου ἀναγνώστου και νομικοῦ τοῦ Παντευγένου [και τῆς συμβί]ας αὐτοῦ Εἰρήνης τῆς Μενντόνη ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων κ(αὶ) ἐκ Θεοῦ εστ[εμμένων...] βασιλέ(ων) ἡμ(ῶν) Ἀνδρονίκου κ(αὶ) Εἰρ[ήνης...]

Απὸ τα παραπάνω προκύπτει ὅτι οἱ κτήτορες του ναοῦ τῆς «Αγρελωπούσαινας» ἦταν δύο: ο Νικόλαος Παν-

¹⁴ Θεομὰ ευχαριστῶ τον καθηγητὴ κ. Χ. Μπούρα για την παραχώρηση ἀντιγράφου τῆς φωτογραφίας. Το ἀρνητικό και η πρωτότυπη φωτογραφία βρίσκονται στο Σπουδαστήριο τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς του Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου.

¹⁵ S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece* (VeröffTIB, 5), Βιέννη 1992, 63, 67, 70, 76, 81, 84, 86.

¹⁶ A. Philippidis-Braat - D. Feissel, «Inscriptions de Peloponnese», *TM* 9 (1985), ἀριθ. 61, σ. 320-321.

¹⁷ Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, «Χρονολογημένα βυζαντινά ἐπιγραφαὶ τοῦ Corpus Inscriptionum Graecarum IV, 2», *ΔΧΑΕ Θ'* (1977-1979), ἀριθ. 111, σ. 99-100. Philippidis-Braat - Feissel, ὁ.π., ἀριθ. 68, σ. 328-329.

Εικ. 3-4. Η κτητορική επιγραφή σε τμηματική φωτογράφιση.

τεύγεος¹⁸ και η σύζυγός του Ειρήνη Μεντόνη¹⁹. Το επώνυμο Παντεύγεος συναντάται το 16ο αιώνα σε κώδικες χωριών της Χίου και το 1739 μαρτυρείται η παρουσία ενός Ιωάννη Παντεύγενου στην Κωνσταντινούπολη²⁰. Ο Νικόλαος ήταν αναγνώστης και νομικός, ανήκε δηλαδή στην κατώτερη ιεραρχική βαθμίδα του επαρχιακού κλήρου²¹. Στα καθήκοντά του περιλαμβάνονταν η ανάγνωση των Επιστολών κατά τη θεία Λειτουργία και η σύναψη συμβολαιογραφικών πράξεων (αγοραπωλησίες ακινήτων, προικοσύμφωνα), καθώς επίσης και ο έλεγχος για θέματα που αφορούσαν το γάμο (τυχόν αιμομειξίες, κατάλληλο της ηλικίας κτλ.)²². Είναι γνωστό από επιγραφές πως και άλλοι αναγνώστες και νομικοί υπήρξαν κτήτορες εκκλησιών στους παλαιολόγειους χρόνους, όπως ο «Ἡλίας ἀναγνώστης καὶ νομικός» που δαπάνησε για την ανέγερση του ναού των Αγίων Αναργύρων στην Κηπούλα της Μάνης το 1265 οκτώ χρυσά νομίσματα έναντι των πολύ λιγότερων που διέθεσαν οι υπόλοιποι κτήτορες²³. Το επώνυμο Μεντόνη (ή Μεντώνη, όπως είναι αργότερα γνωστό), που έφερε η σύζυγος του Νικολάου, είναι γνωστό στη Χίο από το 14ο αιώνα και συναντάται σε νοταριακό έγγραφο του 15ου αιώνα ως επώνυμο έλλη-

να ορθοδόξου (Nicola Mendoni grecus)²⁴. Ο ιερέας Ισίδωρος Μεντώνης, χιακής καταγωγής, αντιγράφει το 1360 χειρόγραφο που σήμερα φυλάσσεται στη Βατικανή Βιβλιοθήκη και καταθέτει το όνομά του στον κολοφώνα²⁵. Το 16ο αιώνα το όνομα απαντά συχνά σε κώδικες χωριών της Χίου και παραδίδεται ότι οι Μεντώνηδες είχαν στην Καλλιμασιά, χωριό της νότιας Χίου κοντά στην Καλαμωτή, κτήματα, πύργο και εκκλησία, την Παναγία «Μεντωνιά»²⁶. Κλάδος των Μεντώνηδων ήταν η οικογένεια Σγούτα που ανήκε στο αρχοντολόγιο της Χίου²⁷, ενώ το όνομα Μεντώνης και το υποκοριστικό Μενδωνίδης συναντώνται και σήμερα στη Χίο.

Όσον αφορά τον αριθμό των κτητόρων, παρατηρείται αντίφαση μεταξύ της κτητορικής επιγραφής, η οποία μνημονεύει δύο μόνο κτήτορες, και της παράστασης στο νάρθηκα, όπου εικονίζονται τρεις κτήτορες να προσφέρουν ομοίωμα της εκκλησίας στον Χριστό: ένας ηλικιωμένος άνδρας που φορεί ενδύματα κληρικού και μπορεί να ταυτισθεί με τον Νικόλαο Παντεύγενο, μία γυναίκα που δέεται και μπορεί να ταυτισθεί με τη σύζυγό του Ειρήνη Μεντόνη και ένας νέος άνδρας με ενδύματα λαϊκού, που στέκει ανάμεσά τους και δέεται. Η παρουσία του γενειοφόρου άνδρα, για τον οποίο δεν γί-

¹⁸ Στο *PLP*, τ. 9, 131, 21657, παραδίδεται ως «Πανευγένης».

¹⁹ *PLP*, τ. 7, 206, 17887.

²⁰ Ζολώτας, ό.π., τ. Α2, Αθήνα 1923, 422.

²¹ Η. Ahrweiler, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle», *TM* 1 (1965), 115-121. J. Darrouzes, *Recherches sur les ὀφφίγια de l'Église de Constantinople*, Παρίσι 1970, 119. *ODB* 3, λ. nomikos (A. Kazhdan).

²² A. Dain, «Formules de "commission" pour un "nomicos" et un "exarchos"», *REB* 15-16 (1957-1958), 166-167.

²³ Kalopissi-Verti, ό.π. (υποσημ. 15), 35, 41, 67, αριθ. 19.

²⁴ Σε νοταριακή πράξη του 1456. Ph. Argenti, *The Occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the Island, 1346-1566*, Cambridge 1958, τ. I, 440· τ. III, 759, αριθ. 132.

²⁵ *PLP*, τ. 7, 206, 17888.

²⁶ Ζολώτας, ό.π. (υποσημ. 1), τ. Α1, 85, 473, 515· τ. Α2, 486-487, 559, 599.

²⁷ Στο ίδιο, τ. Α2, 486-487. Ph. Argenti, *Libro d'oro de la noblesse de Chio*, I, Λονδίνο 1955, 126.

νεται καθόλου λόγος στην κητορική επιγραφή, είναι ανιγματική· θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση ότι πρόκειται για στενό συγγενικό πρόσωπο του ζεύγους, π.χ. το γιο τους, όπως είναι σύνηθες στις παραστάσεις δωρητών το 14ο αιώνα να συμπεριλαμβάνονται είτε τα παιδιά τους είτε κοντινός συγγενής ή πρόγονός τους²⁸.

Στο δεύτερο στίχο της επιγραφής στην «Αγρελωπούσaina» σώζονται μόνο τα πρώτα τρία στοιχεία της επόμενης λέξης *εστ*, που μπορεί να συμπληρωθεί ως «έστεμμένων», ένας τύπος δηλαδή που απαντά σε μια επιγραφή του 14ου αιώνα σε ναό της Μάνης. Στην ιδρυτική επιγραφή του ναού της Φανερωμένης στα Φραγκουλιάνικα, που κτίστηκε το 1322/3, προσδιορίζεται ότι ο ναός κτίστηκε ... *ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν ἐκ Θεοῦ ἐστεμμένων μεγάλου βασιλέως κυρ Ἀνδρονίκου καὶ Εἰρήνης*...²⁹. Σε δύο ακόμη δείγματα κητορικών επιγραφών από ναούς της παλαιολόγειας περιόδου υπάρχει το επίθετο «θεοστέπτος», το οποίο έχει κοινό εννοιολογικό περιεχόμενο με τη φράση «ἐκ Θεοῦ ἐστεμμένος»: η Ομορφοκκλησιά κοντά στην Καστοριά κτίστηκε το 1286/7 ... *ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν θεοστέπτων μεγάλων βασιλέων Ἀνδρονίκου καὶ Εἰρήνης καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Μιχαὴλ καὶ Μαρίας τῶν Παλαιολόγων* ...³⁰, και στον Ἅγιο Βασίλειο Αρκασάδων στη Λακωνία, που κτίστηκε το 1296/7, αναγράφεται ότι ο ναός *ἀνηγέρθη* ... *ἐπὶ βα-*

σιλείας τῶν θεοστέπτων καὶ φιλοχρίστων βασιλέων Ἀνδρονίκου τοῦ μεγάλου βασιλέως καὶ Ἡρόνης τῆς εὐσεβεστάτης ἀγούστης καὶ Μιχαὴλ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως Κομνηνῶν τῶν Παλαιολόγων...³¹.

Η διατύπωση της επιγραφής στο ναό της Καστοριάς οδηγεί στην υπόθεση ότι ίσως και στο ναό της Χίου υπήρχε ο επιθετικός προσδιορισμός «μεγάλων» πριν από το ουσιαστικό «βασιλέων», εκεί όπου υπάρχει μικρό χάσμα ανάμεσα στις λέξεις «έστεμμένων» και «βασιλέων». Η συμπλήρωση όμως προτείνεται με επιφύλαξη, επειδή το κενό φαίνεται να επαρκεί για τέσσερα ή πέντε μόνο στοιχεία και δεν υπάρχει η συντομογραφία της αποκοπής της κατάληξης γενικής πληθυντικού αριθμού -ων.

Όσο για τον Ανδρόνικο που μαρτυρείται στην επιγραφή πως ήταν στο θρόνο όταν κτίστηκε ο ναός, πρόκειται για τον Ανδρόνικο Β', όπως συμπεραίνεται από το όνομα της συζύγου που ακολουθεί στην επιγραφή και του οποίου σώζεται μόνον η αρχή (Εἰρ). Ο Ανδρόνικος Β' βασίλευσε από το 1281 έως το 1328. Το 1284 νυμφεύθηκε την Ειρήνη (Πολάντα) τη Μομφερρατική³², με την οποία βασίλευσε έως το 1317, έτος που εκείνη πέθανε³³. Το ίδιο όνομα, Ειρήνη, είχε και η πρώτη σύζυγος του Ανδρόνικου Γ', η Ειρήνη (Αδελαΐδα) του Brunswick³⁴. Η Ειρήνη όμως πέθανε το 1324 όσο ακόμη ο Ανδρόνικος Γ' ήταν συναυτοκράτορας³⁵. Όταν ο Ανδρόνικος Γ'

²⁸ T. Velmans, «Le portrait dans l'art des Paléologues», *Art et Société à Byzance sous les Paléologues*, Βενετία 1971, 123.

²⁹ Χ. Κωνσταντινίδη, *Ο ναός της Φανερωμένης στα Φραγκουλιάνικα της Μέσα Μάνης*, ΛακΣπ, Παράρτημα 2, Αθήνα 1998, 29.

³⁰ Kalopissi-Verti, ό.π. (υποσημ. 15), 48-49, αριθ. 2.

³¹ Philippidis-Braat - Feissel, ό.π. (υποσημ. 20), 320-321, 61, Kalopissi-Verti, ό.π., 81-82, αριθ. 28.

³² D. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου, 1261-1453* (μτφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2001, 186, 242.

³³ Kalopissi-Verti, ό.π. (υποσημ. 15), 49, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία.

³⁴ Nicol, ό.π., 244.

³⁵ Philippidis-Braat - Feissel, ό.π. (υποσημ. 20), 328.

έγινε ο μόνος κύριος της αυτοκρατορίας το Μάιο του 1328, η σύζυγός του ονομαζόταν Άννα. Επομένως δεν μπορεί να είναι ο Ανδρόνικος Γ' και η σύζυγός του Ειρήνη αυτοί που μνημονεύονται στην επιγραφή της «Αγρελωπούσαινας», επειδή τα ονόματά τους, ως συμβασιλέων, θα έπρεπε να έπονται των ονομάτων του μεγάλου βασιλέως και της αυγούστας και όχι να παραδίδονται πρώτα.

Ο γραμματικός τύπος *βασιλέων* στην «Αγρελωπούσαινα», δηλαδή το ουσιαστικό «βασιλεύς» σε γενική πληθυντικού αριθμού, ερμηνεύθηκε από την Ντ. Μουρίκη ως δηλωτικός συμβασιλείας: Ο Ανδρόνικος Β', σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της μακρόχρονης παραμονής του στο θρόνο, είχε συμβασιλείς επιδιώκοντας να εξασφαλίσει τη διαδοχή στη δυναστεία για δύο ακόμη γενεές: ο πρωτότοκος γιος του Μιχαήλ ανακηρύχθηκε συναυτοκράτορας το 1282, όταν ήταν πέντε ετών, και η στέψη του έγινε το 1295. Η συμβασιλεία τους διήρκεσε μέχρι το 1320, έτος θανάτου του Μιχαήλ Θ³⁶. Το 1316 ανακηρύχθηκε συμβασιλεύς ο συνονόματος εγγονός του και μετέπειτα Ανδρόνικος Γ'. Η στέψη έγινε μετά την πρώτη φάση του εμφύλιου πολέμου το 1325 και η συμβασιλεία έληξε το 1328, οπότε ο γηραιός Ανδρόνικος Β' υποχρεώθηκε σε παραίτηση και ο Ανδρόνικος Γ' έμεινε μόνος στο θρόνο³⁷.

Terminus ante quem για την ίδρυση της Παναγίας «Αγρελωπούσαινας» είναι το έτος 1317, το έτος δηλαδή που πέθανε η Ειρήνη η Μομφερρατική, η οποία μνημονεύεται στην κτητορική επιγραφή. Σε σωζόμενα δείγματα κτητορικών επιγραφών, που εμπίπτουν στο διάστημα της συμβασιλείας του Ανδρονίκου Β' με τον Μιχαήλ Θ', εμφανίζονται δύο διαφορετικοί τύποι: στον ένα μνημονεύονται παρατακτικά τα ονόματα των βασιλέων και των συμβασιλέων και στον άλλο αναφέρονται επιμεριστικά τα αξιώματα του Ανδρονίκου Β' ως μεγάλου βασιλέως και του Μιχαήλ ως απλού βασιλέως. Στον πρώτο τύπο ανήκει η επιγραφή στη μονή των Αγίων Σαράντα στη Λακωνία, που χρονολογείται στο 1304/5. Η διατύπωση είναι απλή και παρατίθενται με τη σειρά τα ονόματα του αυτοκρατορικού ζεύγους πρώτα και των εστεμμένων συμβασιλέων τους στη συνέχεια: δηλώνεται ότι η ίδρυση έγινε *ἐπὶ τῆς βασιλεί(ας) τῶν εὐσεβεστάτων βασιλέ(ων) Ανδρονίκου κ(αὶ) Εἰρήνης κ(αὶ)*

Εικ. 5. Τμήμα της κτητορικής επιγραφής το 1958. (Φωτ. Αρχείο Χ. Μπούρα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σπουδαστήριο Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής).

*Μιχαήλ κ(αὶ) Μαρίας των Παλαιολόγ(ων)*³⁸. Ο τύπος αυτός θα μπορούσε να ακολουθείται και στην «Αγρελωπούσαινα», δηλαδή μετά τα ονόματα του αυτοκρατορικού ζεύγους, Ανδρονίκου και Ειρήνης, να ακολουθεί το όνομα του Μιχαήλ και το οικογενειακό όνομα των Παλαιολόγων.

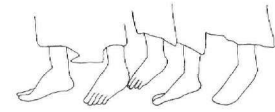
Στην επιγραφή του Αγίου Βασιλείου Αρκασάδων, που ανάγεται χρονικά στο 1296/7, ο Ανδρόνικος Β' προσδιορίζεται ιδιαίτερος ως μέγας βασιλεύς έναντι του Μι-

³⁶ V. Grumel, *La Chronologie*, Παρίσι 1958, 359.

³⁷ Nicol, *ό.π.*, 241-256.

³⁸ Μέντζου-Μεϊμάρη, *ό.π.* (υποσημ. 17), 99, αριθ. 109. Philippidis-Braat - Feissel, *ό.π.* (υποσημ. 20), 324, αριθ. 64.

Εικ. 6. Απόγραφο της κτητορικής επιγραφής (υπάρχουσα κατάσταση και συμπλήρωση).

χαήλ που αναφέρεται ως απλός βασιλεύς³⁹. Στην «Αγρελωπούσαινα» δεν μπορεί να ισχύει αυτός ο τύπος, όπως προκύπτει από τα σωζόμενα στοιχεία της επιγραφής, όπου τα ονόματα δίδονται παρατακτικά χωρίς να γίνεται ιδιαίτερη μνεία στην ιδιότητα του καθενός. Εκτός αυτού, δεν υπάρχει διαθέσιμος χώρος για να γραφούν πολλές λέξεις. Στο τέλος του δεύτερου στίχου λείπουν περί τα δεκαοκτώ στοιχεία, όπως συνάγεται από τη σύγκριση με τον πρώτο στίχο και από τον περιορισμό που θέτει η αναγραφή της χρονολογίας. Η θέση της χρονολογίας τεκμαίρεται από τις οριζόντιες γραμμές που σώζονται στο πέρας της επιγραφής και υποδηλώνουν την ύπαρξη αριθμών. Το εναπομένον κενό δεν επαρκεί, ώστε να συμπληρωθεί η επιγραφή ως: *και Μιχαήλ βασιλέως τῶν Παλαιολόγων ἐν ἔτει ς...*

Ίσως θα μπορούσε να υποτεθεί ότι μετά το όνομα της αυγούστας Ειρήνης δεν υπήρχε άλλο όνομα, αλλά αμέσως παραδίδοταν το οικογενειακό των Παλαιολόγων. Σε όλα όμως τα σωζόμενα παραδείγματα από τους ναούς της Καστοριάς, των Αγίων Σαράντα, του Αγίου Βασιλείου και της Μάνης που έχουν ήδη παρουσιασθεί, τα ονόματα του αυτοκρατορικού ζεύγους συνοδεύονται από τα ονόματα των συμβασιλέων, εστεμμένων ή μη⁴⁰. Συνοφίζοντας, μπορεί να διατυπωθεί η υπόθεση ότι η επιγραφή στην «Αγρελωπούσαινα» κατέληγε ως εξής: *ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων καὶ ἐκ Θεοῦ ἐστεμμένων [ ] βασιλέων ἡμ(ῶν) Ἀνδρονίκου κ(αὶ) Εἰρήνης κ(αὶ) Μιχαήλ των Παλαιολόγων ἐν ἔτει ς...* Με

αυτή την ανάγνωση όλα τα πρόσωπα που μνημονεύονται είναι εστεμμένα, επομένως η ίδρυση του ναού της «Αγρελωπούσαινας» ανάγεται σε περίοδο συμβασιλείας με το συμβασιλέα να έχει ήδη στεφθεί. Στην προκειμένη περίπτωση ο συμβασιλεύς είναι ο Μιχαήλ Θ', οπότε η ανέγερση του ναού τοποθετείται χρονικά στο διάστημα που μεσολάβησε από το 1295, έτος στέψης του Μιχαήλ Θ', έως το 1317, έτος θανάτου της Ειρήνης, της δεύτερης συζύγου του Ανδρονίκου Β'. Στο διάστημα αυτό εμπίπτουν οι χρόνοι που η Χίος βρισκόταν υπό την ηγεμονία της γενουατικής οικογένειας των Zaccaria (1304-1329).

Το 1304 ο γενουάτης ηγεμόνας της Φώκαιας Benedetto Zaccaria κατέλαβε το νησί της Χίου προς ίδιον όφελος και όχι στο όνομα της Δημοκρατίας της Γένουας, όπως έπραξε λίγα χρόνια αργότερα (το 1346) ο επίσης γενουάτης ναύαρχος Simone Vignoso⁴¹. Ο Βενέδικτος Α' αναγνώρισε την επικυριαρχία του βυζαντινού αυτοκράτορα, ο οποίος αποδεχόμενος την de facto διαμορφωμένη κατάσταση του παραχώρησε τη Χίο για δέκα έτη. Στα νομίσματά τους τα πρώτα μέλη της δυναστείας των Zaccaria, από το 1304 έως το 1319, δηλώνουν ότι είναι «servi Imperatoris»⁴². Η συνθήκη παραχώρησης αναεώθηκε για δεκαπέντε ακόμη έτη, έως το 1328. Τότε ο Μαρτίνος Zaccaria παραβίασε τους όρους της και ο Ανδρόνικος Γ' ηγήθηκε εκστρατείας για την ανακατάληψη του νησιού, την οποία και πέτυχε το 1329⁴³.

³⁹ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 31.

⁴⁰ Όπως στην Ομορφοκκλησιά της Καστοριάς ή, ακόμη, στον Άγιο Δημήτριο του Μυστρά, όπου ο Μιχαήλ μνημονεύεται σε επιγραφή του 1291/2 ως «υἱός», σε περίοδο που ακόμη δεν είχε στεφθεί συμβασιλεύς, Kalopissi-Verti, ό.π. (υποσημ. 15), 79-80.

⁴¹ Ph. Argenti, *Occupation* (υποσημ. 24), 54-70, 86 κ.ε. M. Balard, *La Romanie genoise*, I, Γένοβα 1978, 45 κ.ε.

⁴² Π. Λάμπρος, *Μεσαιωνικά νομίσματα τῶν δυναστῶν τῆς Χίου*, Αθήνα 1886, 8-11. Α. Mazarakis, «Chios Mint During the Time of the Zaccaria Family Rule (1304-1329)», *Dai feudi Monferrini e dal Piemonte ai nuovi mondi oltre gli Oceani*, Alessandria 1993, 319-325.

⁴³ *PG* 153, 474-483, Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ, *Ἱστορίαι*, Βιβλίον Β', Κεφ. X, XI.

THE DONOR INSCRIPTION IN THE CHURCH OF THE VIRGIN "AGRELOPOUSAINA" ON CHIOS

The church of the Virgin "Agrelopousaina" is located in southern Chios, close to one of the largest and oldest mastic-producing villages (*Masticochoria*) on the island, Kalamoti. It owes its prosonym to the rural region in which it stands, Agrelopi.

The monument is of small dimensions and comprises the church proper and a proportionately spacious narthex. The church proper is an aisleless, vaulted-roofed basilica with lateral blind arcades and a three-sided sanctuary apse (Figs 1-2). The narthex is square and roofed by a blind spherical dome.

The donor inscription is incorporated in the west wall of the church proper, above the main entrance (Figs 3-4). Ch. Bouras, in his publication of the monument in 1960, transcribed the inscription, which although incomplete was preserved in good condition. According to the information he extracted from this, the church was dedicated from the outset to the Virgin and there were three donors. Bouras dated the monument to the first half of the fourteenth century, on stylistic criteria. Some years later, in 1973, D. Mouriki repeated the information on three donors and added that in the course of conservation work on the wall-paintings in the church, and after the removal of the later interior layers of plaster and whitewash, the name Andronikos and the word "βασιλέων" (of kings) were revealed in the inscription. The

founding of the monument was then dated to the period of the co-reign of Andronikos II and Michael IX, and more specifically to the years around 1320.

From the completion of the gaps in the inscription and the restoration of this proposed in the present article, partially different conclusions emerge (Fig. 6): the founders mentioned in the inscription are two and not three: Nikolaos Panteugenos, lector and lawyer, and his wife (συμβία) Eirene Mentonne. The church was founded in the reign "τῶν εὐσεβεστάτων καὶ ἐκ Θεοῦ ἔστεμμένων βασιλέων Ἀνδρονίκου καὶ Εἰρήνης" (of the most pious and crowned by God kings Andronikos and Irene), that is Andronikos II Palaiologos and his wife Irene (Yolanda) Momferrat. The date of the death of the augusta Irene in 1317 is the *terminus ante quem* for the date of the church.

Comparison with inscriptions of similar type, contemporary with that of the "Agrelopousaina", leads to the dating of the monument between 1295 (year of the coronation of Michael IX as co-emperor) and 1317 (year of the death of Irene Momferrat). This coincides with the interval when Chios was under the rule of the Genoese Zaccaria family. Benedetto Zaccaria captured the island in 1304 and his dynasty governed it until 1348, when Andronikos III retook Chios on behalf of the Byzantine emperor.